

Piotr Błędowski*
Małgorzata Iwanicz-Drozdowska**

SPOŁECZNO-EKONOMICZNE ASPEKTY NADMIERNEGO ZADŁUŻENIA

WSTĘP

Nadmierne zadłużenie jest problemem znacznej części gospodarstw domowych w krajach wysoko rozwiniętych. To ono było jedną z przyczyn trwającego globalnego kryzysu finansowego. Zjawisko nadmiernego zadłużenia jest szkodliwe zarówno dla samego gospodarstwa domowego, jak i w długiej perspektywie dla całej gospodarki, w tym dla instytucji finansowych.

W okresie dobrej koniunktury gospodarczej zarówno banki, jak i gospodarstwa domowe (czy też inaczej potencjalni kredyto- i pożyczkobiorcy) wykazują duży optymizm w ocenie zdolności kredytowej i możliwości spłaty zobowiązań. Jak stwierdzono w teorii i w praktyce, działalność kredytowa banków charakteryzuje się procyklicznością. W przypadku załamania koniunktury gospodarczej banki w mniejszym stopniu są skłonne finansować klientów, bo z jednej strony mają świa-

---

* Prof. dr hab. Piotr Błędowski – Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, dyrektor Instytutu Gospodarstwa Społecznego, polityk społeczny i gerontolog. Zajmuje się warunkami bytu ludności, problematyką starości i starzenia się oraz wykluczeniem społecznym. Uczestnik i kierownik licznych międzynarodowych i krajowych programów badawczych dotyczących warunków życia ludności i roli podmiotów polityki społecznej w ich kształtowaniu.

** Prof. dr hab. Małgorzata Iwanicz-Drozdowska – Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, kierownik Zakładu Rynku Usług Finansowych, Katedra Ubezpieczeń Gospodarczych. Autorka licznych publikacji poświęconych zarządzaniu bankiem i sieci bezpieczeństwa finansowego. Uczestniczka krajowych i zagranicznych projektów badawczych.

domość zwiększonego ryzyka, a z drugiej – odczuwają konsekwencje wcześniejszej polityki kredytowej w postaci zwiększonych odpisów z tytułu utraty wartości należności kredytowych. Także w przypadku załamania koniunktury gospodarstwa domowe mogą mieć większe trudności z regulowaniem swoich zobowiązań, szczególnie wtedy, gdy znacząco obciążają one ich budżet domowy. Problem nadmiernego zadłużenia gospodarstw domowych ma określone źródła i konsekwencje społeczne oraz ekonomiczne, które postaramy się przedstawić w niniejszym opracowaniu.

Nadmierne zadłużenie jest najczęściej definiowane jako sytuacja, w której osoba bądź gospodarstwo domowe nie jest w stanie spłacać regularnie swojego zadłużenia ze względu na brak równowagi w poziomie dochodów i wydatków, łącznie z narosłymi w czasie opóźnieniami w spłacie związanymi z typowymi płatnościami (np. energia, woda)¹. Zadłużenie takie może dotyczyć zarówno osoby o niskich, jak i o wysokich dochodach, nastawione na przesadną konsumpcję. Znalezienie się w sytuacji nadmiernego zadłużenia może być przyczyną późniejszego wykluczenia finansowego, w szczególności objawiającego się brakiem bądź utrudnionym dostępem do kredytów i pożyczek u wiodących i regulowanych instytucji finansowych (*mainstream market*). Z nadmiernym zadłużeniem jest także związane pojęcie bankructwa gospodarstw domowych².

Problem nadmiernego zadłużenia nie jest w Polsce jeszcze tak palący, jak w np. w USA, Wielkiej Brytanii czy Austrii, jednak narasta. Tradycyjne polskie „zastaw się, a postaw się” może sugerować, że problemu nie powinno się ignorować.

1. STRUKTURA GOSPODARSTW DOMOWYCH W KONTEKŚCIE ZACIĄGANIA ZOBOWIĄZAŃ

Potrzeba zaciągania kredytów lub pożyczek oraz zdolność do ich spłaty wynikają przede wszystkim z cech demograficznych, a także źródeł i wysokości dochodu. Analizie poddano tu strukturę gospodarstw domowych pod względem liczebności, a także dochodów i wydatków.

Zapotrzebowanie na kredyt jest na ogół związane z etapem rozwoju, na jakim się znajduje gospodarstwo domowe. Etapy te, w uproszczeniu, odpowiadają fazom rozwoju rodziny³. Obecnie prawie 60% z nich ma na utrzymaniu dzieci do 24 lat.

¹ *Financial education and better access to adequate financial services. Report*, EU Project FES, Vienna 2007, s. 16.

² Szerzej na temat różnorodnych aspektów bankructwa gospodarstw domowych: *Bankructwa gospodarstw domowych. Perspektywy ekonomiczna i społeczna*, B. Świecka (red.), Difin, Warszawa 2008. Zagadnienia związane z bankructwem gospodarstw domowych nie będą analizowane w niniejszym opracowaniu.

³ Uproszczenie to wynika stąd, że wśród gospodarstw domowych wyróżnia się gospodarstwa jedno- oraz wielorodzinne. Z punktu widzenia celów niniejszego opracowania bardziej istotne

Udział tych rodzin w wydatkach konsumpcyjnych ogółem będzie wzrastał, co jest podyktowane koniecznością zaspokajania potrzeb rozwojowych rodziny i jej poszczególnych członków. Może to wiązać się ze zwiększonym popytem na kredyty i pożyczki⁴.

Demografowie oczekują, że w ciągu następnych 25 lat zwiększać się będzie odsetek jedno- i dwuosobowych gospodarstw domowych. Ich udział zwiększy się odpowiednio z 5,6% do 32,5% oraz z 26,0% do 28,7%⁵. Należy jednak pamiętać, że już obecnie wśród około 6% gospodarstw jednoosobowych niemal 40% stanowią gospodarstwa prowadzone przez osoby w wieku 65 lat i więcej. Do końca 2030 r. ich udział przekroczy 50%. Gospodarstwa prowadzone przez osoby starsze są mniej skłonne do zaciągania kredytów i starają się nie zadłużać⁶.

Kondycja finansowa gospodarstw domowych zależna jest przede wszystkim od wysokości uzyskiwanych dochodów. Najbardziej szczegółową informacją na ten temat dysponuje GUS, od okresu przedwojennego prowadzący badania budżetów gospodarstw domowych⁷. Badania te pokazują, że w ostatnich 10 latach przeciętny nominalny dochód rozporządzalny gospodarstw domowych w przeliczeniu na jedną osobę wzrósł o 82,6%, podczas gdy przeciętne nominalne wydatki na jedną osobę w gospodarstwie domowym – o 59,6%. Oznacza to, że nominalnie zwiększyła się zdolność gospodarstw domowych do oszczędzania. Powiększająca się różnica między poziomem dochodu a rozmiarami wydatków może mieć wpływ zarówno na decyzje gospodarstw o ubieganiu się o kredyt, jak i banków o jego udzieleniu. Tabela 1 pokazuje jak zmieniały się przeciętne dochody i wydatki gospodarstw domowych w latach w mijającej dekadzie.

Polska należy do krajów, w których zróżnicowanie dochodowe należy do względnie umiarkowanych. Współczynnik Giniego charakteryzuje się tendencją spadkową i w 2008 r. osiągnął wartość 32,01, co plasuje polskie społeczeństwo w grupie krajów Unii Europejskiej o stosunkowo niskiej wartości tego współczynnika⁸. Pośrednio wskazuje to, że zainteresowanie kredytami w Polsce powinno dotyczyć dużej grupy gospodarstw domowych, a stosunkowo niewiele nie będzie mogło z nich korzystać z racji braku zdolności kredytowej.

---

znaczenie ma podział gospodarstw domowych według grup społeczno-ekonomicznych i według liczby pozostających w nich osób.

⁴ Ponadto w Polsce istnieje ponad 3 mln jednoosobowych gospodarstw domowych. Gospodarstwa te przechodzą także kolejne etapy rozwoju, co wiąże się z popytem na usługi finansowe. O jednoosobowych gospodarstwach starszych osób zob. w dalszej części opracowania.

⁵ *Prognoza gospodarstw domowych według województw na lata 2008–2035*, GUS, Warszawa 2008, s. 12.

⁶ *InfoDług. Ogólnopolski raport o zaległym zadłużeniu i klientach podwyższonego ryzyka*, BIG InfoMonitor S.A., edycja 13, sierpień 2010 r., s. 14.

⁷ Zob. np. *Budżety gospodarstw domowych w 2009 r.*, GUS, Warszawa 2010.

⁸ *Dochody i warunki życia ludności Polski* (raport z badania EU-SILC 2007 i 2008), GUS, Warszawa 2009, s. 22.

Tabela 1. Przeciętne miesięczne dochody i wydatki gospodarstw domowych na jedną osobę w Polsce w latach 2000–2009 (w zł)

Wyszczególnienie	Lata									
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Dochód rozporządzalny	610,5	644,5	664,2	712,0	735,4	761,5	834,7	928,9	1045,5	1114,5
Wydatki gospodarstwa	559,5	609,7	625,0	677,8	694,0	690,3	744,8	810,0	904,3	956,7
Różnica	51,0	34,8	39,2	34,2	41,4	71,2	89,9	118,9	141,2	157,8
Dynamika różnicy (rok poprzedni = 100)	100	66,3	116,0	87,2	121,1	172,0	126,3	132,3	118,8	111,8

Źródło: obliczenia własne na podstawie: *Budżety gospodarstw...*, op. cit., s. 227 i 228.

W 2009 r. największa różnica między przeciętnym dochodem rozporządzalnym a przeciętnymi wydatkami na osobę była notowana w gospodarstwach domowych osób pracujących na własny rachunek (188,4 zł) i pracowniczych (ogółem 181,8 zł, w tym pracowników na stanowiskach robotniczych – 134,5 zł i nierobotniczych – 248,3 zł). W gospodarstwach rolników różnica ta sięgała przeciętnie 172 zł, a w gospodarstwach emerytów i rencistów 113,3 zł. Każda z analizowanych grup miała zatem możliwość budowania oszczędności.

2. CELE ZACIĄGANIA ZOBOWIĄZAŃ I CHARAKTERYSTYKA ZADŁUŻENIA GOSPODARSTW DOMOWYCH

Z perspektywy gospodarstwa domowego cele wykorzystania kredytów i pożyczek można sklasyfikować jako te powiązane z zaspokojeniem bieżących potrzeb (np. „na wakacje”), na zakup dóbr trwałego użytku (np. sprzętu AGD) i inwestycyjne (np. kredyt na mieszkanie).

Przed udzieleniem kredytu bądź pożyczki dokonywana jest ocena zdolności kredytowej klienta, a jej zakres jest uzależniony od rodzaju potencjalnego zadłużenia. Gospodarstwa domowe mogą zadłużać się w bankach, uniach kredytowych (w przypadku Polski: spółdzielczych kasach oszczędnościowo-kredytowych) bądź u innych pośredników, najczęściej działających na rynku nieregulowanym (tzw. *money lenders*, *door step lenders*). *Money lenders* oferują swoje usługi za wysoką cenę, chociaż dają możliwość dostępu do środków pieniężnych osobom, które nie mogłyby uzyskać finansowania z innych źródeł. W Polsce jedno z używanych określeń brzmi firmy pożyczkowe.

W prowadzonym od 2000 r. badaniu panelowym „Diagnoza Społeczna”⁹ ustalono, że odsetek gospodarstw domowych, które deklarują korzystanie z kredytów lub pożyczek, ulega nieznacznemu obniżeniu. W 2003 r. wynosił on bowiem 44,2%, a w 2005 r. – 43,1%, to w 2007 r. zmniejszył się do 43,0%, a w roku 2009 osiągnął wartość 41,1%. Przyczyną spadku udziału gospodarstw domowych posiadających zobowiązania w okresie 2007–2009 jest zapewne bardziej restrykcyjna polityka banków, które w obliczu światowego kryzysu finansowego zaostryżyły zasady udzielania kredytów i pożyczek. Na tym tle warto odnotować, że odsetek gospodarstw domowych posiadających oszczędności systematycznie wzrasta. W 2009 r. wyniósł on 30,4%¹⁰. W tej samej próbie panelowej w roku 2003 wynosił 21,4%, w 2005 r. – 22,2%, a dwa lata później – 27,9%.

W analizowanym okresie nastąpiły zmiany w strukturze zadłużenia według jego wysokości (tabela 2). Za najważniejszą zmianę należy uznać znaczny, bo o 6,6 pkt. proc., wzrost odsetka gospodarstw domowych, których zadłużenie przekracza wysokość rocznych dochodów. Wskazuje to m.in. na zwiększenie zainteresowania gospodarstw kredytami mieszkaniowymi. Z drugiej strony należy stwierdzić, że gospodarstwa dość ostrożnie sięgają po kredyty, skoro około połowy wszystkich zadłużonych gospodarstw ma do spłacenia nie więcej niż trzymiesięczne swoje dochody. Ta informacja może również wskazywać na ostrożność instytucji udzielających kredytów, choć daje się zauważyć stopniowy spadek udziału grupy gospodarstw najmniej zadłużonych.

Tabela 2. Gospodarstwa domowe według stopnia zadłużenia (w %)

Rok	Ogółem	Do miesięcznych dochodów	Do trzymiesięcznych dochodów	3–6 miesięcznych dochodów	6 do 12 miesięcznych dochodów	Ponad roczne dochody	Brak danych
2003	100,0	21,9	32,3	16,8	11,7	10,4	6,9
2005	100,0	23,7	29,9	17,8	13,5	10,9	4,2
2007	100,0	23,1	29,2	19,9	12,8	15,0	–
2009	100,0	26,5	23,0	18,5	15,0	17,0	–

Źródło: *Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków*, (red.) J. Czapiński, T. Panek, RMS, Warszawa 2008, s. 61; *Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków*, (red.) J. Czapiński, T. Panek, RMS, Warszawa 2010, s. 65.

W „Diagnozie Społecznej” oszacowano, że przeciętna wielkość zadłużenia w relacji do miesięcznych dochodów osób posiadających zobowiązania wyniosła

⁹ Zob. np. *Diagnoza społeczna 2009...*, *op. cit.* Ze względu na liczebność próby badawczej i panelowy charakter badania, zarówno jego reprezentatywność, jak przydatność do porównań jest największa wśród tego rodzaju badań realizowanych w Polsce.

¹⁰ T. Panek, *Zasobność materialna. Sytuacja w 2009 r. i jej zmiana w ostatnich dwóch latach*, [w:] *Diagnoza społeczna 2009...*, *op. cit.*, s. 61.

w 2007 r. ok. 6,61, podczas gdy w badaniu zrealizowanym w 2009 r. – ok. 9,58¹¹. Wskazuje to na znaczne zwiększenie przeciętnego zadłużenia, bowiem zwiększył się nie tylko sam wskaźnik, ale w ciągu dwuletniego okresu wzrosła również wysokość miesięcznych dochodów uzyskiwanych przez uczestników badania. Zadłużenie, przeciętnie prawie dziesięciokrotnie przekraczające miesięczne dochody, może stać się przyczyną trudności w normalnym funkcjonowaniu gospodarstwa domowego, tym bardziej że szacunek ten nie obejmuje odsetek i ewentualnie karnych odsetek z tytułu powstałych zaległości.

Rozmiary zadłużenia uczestników badania „Diagnoza Społeczna” są wyraźnie skorelowane ze źródłem pożyczki lub kredytu. W roku 2009 przeciętna wielkość zobowiązań zaciągniętych w banku osiągała krotność dochodów gospodarstwa domowego wynoszącą 10,7, podczas gdy w przypadku innych instytucji – 3,0, a u osób prywatnych 3,9¹². Wskazuje to na najważniejszą rolę sektora bankowego w udzielaniu kredytów i pożyczek, ale zarazem – ze względu na skalę tych zobowiązań w stosunku do dochodów gospodarstwa – na rolę właściwej oceny zdolności kredytowej. Wysoki poziom relacji zadłużenia w stosunku do dochodów klientów banku wynika z tego, że to banki finansują zakup nieruchomości.

Biorąc pod uwagę deklarację gospodarstw domowych co do źródła kredytów bądź pożyczek, to w 2009 r. gospodarstwa domowe, które zaciągnęły zobowiązania w banku, stanowiły niemal 90% próby panelowej. Niektóre gospodarstwa korzystały z różnych źródeł finansowania, bo, jak wykazują wyniki „Diagnozy Społecznej”, co siódme zadłużone gospodarstwo zaciągnęło zobowiązanie w innych niż banki instytucjach finansowych, a co dwudzieste – u osób prywatnych. Badanie panelowe wskazuje jednak, że w ciągu minionych siedmiu lat na znaczeniu zyskują banki, a zmniejsza się rola innych instytucji finansowych (tabela 3). Odsetek gospodarstw domowych zadłużonych w banku wzrósł w tym okresie o ponad 10 pkt. proc., co wyraźnie wskazuje na zwiększającą się rolę sektora bankowego w finansowaniu gospodarstw domowych.

Tabela 3. Gospodarstwa domowe według miejsca zadłużenia (w %)

Rok	Banki	Inne instytucje finansowe	Osoby prywatne
2003	78,9	30,3	10,7
2005	81,3	25,9	11,5
2007	87,2	22,4	6,8
2009	89,2	15,8	5,3

Źródło: *Diagnoza społeczna 2007...*, op. cit., s. 62; *Diagnoza społeczna 2009...*, op. cit., s. 66.

¹¹ P. Białowolski, I.E. Kotowska, *Aktywność gospodarstw domowych na rynku finansowym*, [w:] *Diagnoza społeczna 2009*, op. cit., s. 77.

¹² *Ibidem*, s. 78.

Podobnie jak w zrealizowanym w 2007 r. ogólnopolskim badaniu na próbie losowo-kwotowej dotyczącym wykluczenia finansowego¹³, badania autorów „Diagnozy Społecznej” wykazują, że najczęściej z kredytów korzystają gospodarstwa domowe w dużych miastach (z usług banków korzystają w tym zakresie szczególnie często gospodarstwa w największych miastach) oraz mieszkańcy wsi – odpowiednio 92% i 91% wszystkich mających do spłacenia długu. Stosunkowo najrzadziej natomiast – gospodarstwa domowe osób zamieszkałych w małych miastach. Te najczęściej zaciągały pożyczki u osób prywatnych.

To samo badanie pozwoliło także na zakwalifikowanie gospodarstw z próby panelowej posiadających zobowiązania finansowe do sześciu homogenicznych grup, których skład uległ zmianie w okresie między dwoma ostatnimi badaniami, co przedstawiono w tabeli 4.

Tabela 4. Struktura gospodarstw domowych według przeznaczenia zobowiązań finansowych w latach 2007 i 2009 (w %)

Grupy gospodarstw domowych	2007	2009
Kredyt na remont domu i niekiedy inne dobra trwałe	20,0	21,6
Kredyt z grupy konsumpcyjnej, czasami na dobra trwałe, rzadziej mieszkaniowy	24,1	28,9
Kredyt na inne cele, czasami na zakup dóbr trwałych i inne	17,7	10,1
Kredyt prawie wyłącznie na dobra trwałe	17,8	19,1
Kredyt na zakup mieszkania i czasami dóbr trwałych	11,1	12,4
Kredyt na prowadzenie własnej działalności gospodarczej	9,3	8,0

Źródło: P. Białowolski, I.E. Kotowska, *Aktywność gospodarstw...*, op. cit., s. 81.

Z punktu widzenia nadmiernego zadłużenia gospodarstw domowych ważny jest ich status społeczno-ekonomiczny i skład. Zanotowany w ciągu okresu między dwoma ostatnimi badaniami „Diagnozy Społecznej” wzrost odsetka korzystających z kredytów gospodarstw domowych rodzin niepełnych (o 10 pkt. proc.), jest o tyle trudny do wyjaśnienia, że zdolność kredytowa takich gospodarstw jest na ogół mniejsza niż gospodarstw pełnych, ale być może wzrost odsetka takich gospodarstw wśród kredytobiorców nastąpił wskutek tego, iż w tym okresie część rodzin, które zaciągnęły kredyt, uległa rozpadowi. Podobna sytuacja miała miejsce wcześniej w przypadku gospodarstw osób bezrobotnych. Przyznano im bowiem często kredyty wówczas, gdy w gospodarstwie nie było osób bezrobotnych. Tego rodzaju sytuacje, jak rozpad rodziny, choroba, niepełnosprawność kogoś z jej członków czy utrata zatrudnienia, powiększają ryzyko nadmiernego zadłużenia z przyczyn obiektywnych, nie leżących po stronie кредито- lub pożyczkobiorcy. Badania w ramach „Diagnozy

¹³ Zob. P. Błędowski, M. Iwanicz-Drozdowska, *Wykluczenie finansowe w Polsce – możliwości przeciwdziałania*, „Polityka Społeczna” 2010, Nr 2.

Spółecznej” potwierdzają, że prawdopodobieństwo zaciągnięcia zobowiązania jest zależne od statusu głowy gospodarstwa domowego na rynku pracy – o wiele częściej decydują się na to osoby pracujące i one o wiele częściej uzyskują pożyczkę lub kredyt, podczas gdy możliwości korzystania z produktów kredytowych przez gospodarstwa z osobami bezrobotnymi są nieporównanie bardziej ograniczone¹⁴. Problem dla obu stron umowy może pojawić się jednak wówczas, gdy status kredytobiorcy zmienia się w następstwie utraty zatrudnienia, co bezpośrednio wpływa na zagrożenie nadmiernym zadłużeniem nawet wtedy, gdy bezwzględna wysokość zadłużenia nie jest szczególnie znacząca.

We wspomnianym wyżej badaniu dotyczącym wykluczenia społecznego odsetek gospodarstw korzystających z kredytu lub pożyczki zaciągniętych w banku lub instytucji finansowej wyniósł 31,6%¹⁵. Generalnie większość szacunków odsetka gospodarstw domowych korzystających z kredytów lub pożyczek oscyluje między 30% a 40%¹⁶.

Warto bardziej szczegółowo przeanalizować przeznaczenie pożyczonych środków, co zaprezentowano w tabeli 5.

Z punktu widzenia nadmiernego zadłużenia uwagę zwraca stosunkowo wysoki odsetek kredytów i pożyczek zaciągniętych po to, by spłacić wcześniejsze. W trzech pierwszych badaniach taki cel deklarowało od 10% do 12% gospodarstw, a w roku 2009 – 8,0%. Taka sytuacja potencjalnie grozi przekroczeniem granicy nadmiernego zadłużenia gospodarstwa domowego. Drugą grupą zagrożoną nadmiernym zadłużeniem są gospodarstwa domowe zaciągające pożyczki na uregulowanie opłat stałych. Ich odsetek zmniejszył się w ciągu siedmiu lat z 15% do 9%. Ten poziom sygnalizuje jednak istniejące zagrożenie co jedenastego gospodarstwa korzystającego z pożyczek utratą zdolności do spłaty zobowiązań. Trzecią grupę pożyczko- i kredytobiorców potencjalnie zagrożoną nadmiernym zadłużeniem stanowi około 9% gospodarstw zaciągających zobowiązania na leczenie. W tym przypadku istnieje obawa, że gospodarstwa te nie dysponują odpowiednimi możliwościami sfinansowania świadczeń leczniczych, co pośrednio wskazuje na ich słabą kondycję finansową¹⁷.

¹⁴ P. Białowolski, I.E. Kotowska, *Aktywność gospodarstw...*, op. cit., s. 75.

¹⁵ P. Błędowski, M. Iwanicz-Drozdowska, *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion in Poland. National survey*, raport dostępny na stronie <http://www.ecosocdoc.be/static/module/bibliographyDocument/document/001/512.pdf>, s. 21.

¹⁶ Por. np. wyniki badania TNS OBOP z 2008 r. wykonanego na zlecenie UOKiK. Według raportu, 1/3 gospodarstw była zadłużona, a 10% spośród nich miało problemy ze spłatą zadłużenia kończące się windykacją. http://gospodarka.gazeta.pl/pieniadze/1,29577,6026070,Co_trzecie_polskie_gospodarstwo_ma_dlugi.html

¹⁷ Abstrahujemy od przypadków nie związanych *sensu stricto* z leczeniem, jak np. korzystanie z niektórych zabiegów chirurgii plastycznej czy medycyny estetycznej.

Ponadto z tabeli 5 można odczytać, że około połowa gospodarstw domowych korzystających z kredytów i pożyczek zaciąga je na zakup lub remont domu albo mieszkania. Często, zwłaszcza w przypadku zakupu domu lub mieszkania, są to wysokie kredyty, spłacane przez długi okres. Ten fakt potencjalnie może zwiększać ryzyko nadmiernego zadłużenia, gdyż w dłuższym czasie kondycja materialna i zdolność kredytowa gospodarstw domowych może ulec zmianie z przyczyn niezależnych od kredytobiorcy.

Tabela 5. Cele zaciągniętych przez gospodarstwa domowe kredytów i pożyczek wśród gospodarstw zadłużonych w latach 2003–2009 w próbie panelowej „Diagnozy Społecznej”

Wyszczególnienie	Lata			
	2003	2005	2007	2009
Bieżące wydatki konsumpcyjne	23,2	23,1	18,0	18,0
Stale opłaty	15,1	13,8	12,0	9,0
Zakup dóbr trwałego użytku	36,0	40,8	39,0	43,0
Zakup domu/ mieszkania	12,0	11,2	15,0	15,0
Remont domu/ mieszkania	34,9	34,2	36,0	35,0
Leczenie	9,8	9,9	9,0	8,0
Zakup narzędzi pracy	5,0	3,9	3,0	4,0
Wypoczynek	3,3	3,0	3,0	4,0
Spłata wcześniejszych długów	10,4	10,2	12,0	8,0
Rozwój działalności gospodarczej	10,0	8,5	6,0	7,0
Kształcenie	9,1	8,9	7,0	4,0
Zakup papierów wartościowych	.	.	0,3	0,4
Inne cele	14,8	13,4	13,0	12,0

Źródło: *Diagnoza społeczna 2007...*, op. cit., s. 63; *Diagnoza społeczna 2009...*, op. cit., s. 67.

Ocena faktycznej skali nadmiernego zadłużenia napotyka rozmaite trudności, a jedną z najważniejszych jest fakt, że w wielu opracowaniach autorzy nie posługują się kategorią gospodarstwa domowego, ale podają liczbę osób mających trudności z terminową spłatą zadłużenia, niezależnie od tego, czy zaległości te dotyczą banku, innej instytucji finansowej czy dostawcy masowych usług, jak firmy telekomunikacyjne, lub mediów, jak na przykład energia elektryczna czy woda¹⁸.

Według informacji zawartych w raporcie InfoMonitora, zaległości wobec wymienionych wyżej instytucji i przedsiębiorstw systematycznie zwiększają się i w sierpniu 2010 r. osiągnęły ogółem kwotę 21,97 mld zł. Średnie zadłużenie statystycznego dłużnika niemal podwoiło się w stosunku do lipca 2008 r. i wyniosło w sierpniu

¹⁸ Zob. np. *InfoDług. Ogólnopolski raport...*, op. cit.

2010 r. 11 395 zł, a więc około trzykrotności przeciętnego wynagrodzenia. Widać, że problem nadmiernego zadłużenia części społeczeństwa staje się coraz bardziej widoczny.

3. SYTUACJA NA RYNKU KREDYTOWYM I DOSTĘPNOŚĆ KREDYTÓW W KONTEKŚCIE ZACIĄGANIA ZOBOWIĄZAŃ PRZEZ GOSPODARSTWA DOMOWE

Lata 2005–2009¹⁹ przyczyniły się do znacznego rozwoju akcji kredytowej w sektorze bankowym, w tym kredytów dla gospodarstw domowych. W tym okresie wartość portfela kredytowego dla gospodarstw domowych wzrastała²⁰ o ok. 6 pkt. proc. więcej niż wartość kredytów ogółem (z wyjątkiem 2006 r., kiedy różnica wyniosła 9,6 pkt. proc.). W największym stopniu zwiększyło się zaangażowanie banków w kredyty mieszkaniowe – wg stanu na koniec 2009 r. w porównaniu z końcem 2005 r. przyrost wyniósł 328%, i w kredyty na kartach kredytowych – analogicznie wyliczony wskaźnik wyniósł 257%. Kredyty dla gospodarstw domowych stanowią dla banków istotne źródło przychodów, także ze względu na ich rosnący udział w portfelu kredytowym. W analizowanym okresie udział ten wzrósł z 52,8% na koniec 2005 r. do 65,7%. Wybrane dane dotyczące zmian wartości portfela kredytowego zamieszczono w tabeli 6.

Tabela 6. Zmiany wartości wybranych pozycji portfela kredytowego sektora bankowego w latach 2005–2009 (rok poprzedni = 100) (w %)

Wyszczególnienie	2006/2005	2007/2006	2008/2007	2009/2008
Kredyty dla gospodarstw domowych, w tym:	34,5	38,6	45,0	12,0
– Kredyty konsumpcyjne, w tym:	21,5	32,3	33,5	12,9
na kartach kredytowych	38,1	53,4	42,7	18,1
w ROR	4,1	16,4	16,9	6,8
– Kredyty mieszkaniowe	54,2	50,5	64,8	11,8
Kredyty dla przedsiębiorstw	14,1	24,2	29,6	–4,4
Kredyty ogółem	24,9	32,5	38,8	5,8

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Komisji Nadzoru Finansowego.

Przez cały analizowany okres kredyty mieszkaniowe oraz na kartach kredytowych wykazywały wysoką dynamikę, która uległa załamaniu w 2009 r. Wprawdzie

¹⁹ Nie odnosimy się do wcześniejszych lat, np. od 2003 r. jak w przypadku „Diagnozy Społecznej”, ze względu na zmianę zasad rachunkowości i przejście banków na MSR/MSSF.

²⁰ W ujęciu rok do roku.

odmiennie niż dla sektora przedsiębiorstw nastąpił wzrost kredytów dla gospodarstw domowych, jednak nie był on tak znaczący. Należy jednak odnotować, że w 2009 r. zadłużenie na kartach kredytowych wzrosło o ok. 18%, czyli nadal znacząco.

Dynamicznemu rozwojowi akcji kredytowej towarzyszył – z opóźnieniem²¹ – wzrost należności zagrożonych i pogorszenie wskaźników jakości portfela kredytowego. Swowista eksplozja nastąpiła w latach 2008–2009 i problem ten występuje także w 2010 r.

Tabela 7. Zmiany wartości wybranych pozycji portfela kredytowego gospodarstw domowych oraz wskaźniki jakości należności (w %)

Wyszczególnienie	Kredyty		Ekspozycje zagrożone	Udział ekspozycji zagrożonych		
	2007/2005	2009/2007	2009/2007	XII.2007	XII.2008	XII.2009
Kredyty dla gospodarstw domowych, w tym:	86,4	62,4	116,3	4,1	3,5	5,4
– Kredyty konsumpcyjne, w tym:	60,7	50,7	149,3	6,5	6,6	10,8
na kartach kredytowych	111,9	68,5	200,0	6,7	7,1	12,0
w ROR	21,2	24,9	38,5	7,3	6,3	8,1
– Kredyty mieszkaniowe	132,1	84,2	128,6	1,2	1,0	1,5

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych Komisji Nadzoru Finansowego.

W latach 2007–2009, czyli podczas trwania globalnego kryzysu finansowego, najsilniej wzrosły należności zagrożone na kartach kredytowych, zaś w najmniejszym stopniu kredytów w ROR. Należy to jednak przypisać specyfice produktu, jakim jest debet w ROR. Istotnie wzrosły także należności zagrożone z tytułu kredytów mieszkaniowych. W analizowanym podokresie najbardziej pogorszyła się jakość kredytów na kartach kredytowych, a także kredytów konsumpcyjnych ogółem. Warto dodać, że udział należności z tytułu kredytów konsumpcyjnych wynosił na koniec 2009 r. w całym zaangażowaniu wobec gospodarstw domowych 37,4%, zaś w przypadku należności zagrożonych – 74,2%.

Pogorszenie koniunktury gospodarczej, a także echa globalnego kryzysu finansowego, przyczyniły się do zmiany polityki kredytowej banków. Cykliczne badania prowadzone przez Narodowy Bank Polski²² wskazują na kierunki zmian polityki kredytowej banków. Zaostrenie tej polityki w przypadku kredytów konsumpcyj-

²¹ Występowanie takiego opóźnienia należy uznać za naturalne, bowiem początkowo sytuacja gospodarstwa domowego zaciągającego zobowiązania może nie zmieniać się istotnie. Skala problemów nasila się zazwyczaj podczas załamania koniunktury gospodarczej.

²² NBP, *Sytuacja na rynku kredytowym. Wyniki ankiety do przewodniczących komitetów kredytowych*, od I kwartału 2007 r. do III kwartału 2010 r.

nych nastąpiło w III kwartale 2007 r. i od II kwartału 2008 r. do III kwartału 2010 r.²³ W przypadku kredytów mieszkaniowych zaostrzenie polityki kredytowej wystąpiło w II półroczu 2007 r., w okresie od II kwartału 2008 r. do III kwartału 2009 r. oraz w II kwartale 2010 r. Biorąc pod uwagę przedstawione wcześniej zmiany wartości portfela kredytowego, najbardziej widoczne było zaostrzenie polityki kredytowej w 2009 r. Zaczęto także coraz częściej podkreślać rosnącą liczbę osób mających problemy ze spłatą zadłużenia.

Consumer finance jest uważany za jeden z bardziej dochodowych segmentów biznesowych, co potwierdzają wyniki wielu banków krajowych i zagranicznych. Według danych Narodowego Banku Polskiego, w latach 2007–2009 średnie oprocentowanie kredytów konsumpcyjnych było wyższe od 6,5 pkt. proc. do 8,5 pkt. proc. od średniego oprocentowania kredytów mieszkaniowych.

Przyczyn dynamicznego wzrostu kredytów konsumpcyjnych należy upatrywać także w zautomatyzowanym i nierzadko uproszczonym sposobie oceny zdolności kredytowej oraz rosnącej konkurencji na rynku w tym segmencie klientów. Zautomatyzowane i uproszczone podejście do oceny zdolności kredytowej umożliwia szybkie wydanie decyzji kredytowej, ale z góry zakłada, że pewna część kredytobiorców nie poradzi sobie ze spłatą zadłużenia. Zaostrzenie polityki kredytowej spowodować można więc w takim przypadku do przesunięcia „punktu odcięcia”, aby zmniejszyć liczbę potencjalnych porażek w ocenie zdolności do spłaty zadłużenia. Każdy z banków ma swobodę w ustalaniu własnych rozwiązań w zakresie oceny ryzyka, jednak nie należy przekraczać granic wynikających z rzetelnych i tradycyjnych podstaw biznesu bankowego. Szybko rosnąca wartość należności zagrożonych z portfela kredytów konsumpcyjnych sugeruje, że granice te niekiedy zostały przekroczone, czyli „sprzedaż kredytów” wzięła górę nad tradycyjnym „udzielaniem kredytów”. Nie jest to jedyna przyczyna pogorszenia jakości portfela kredytów konsumpcyjnych – inne były sygnalizowane w poprzednich częściach opracowania.

4. KONSEKWENCJE NADMIERNEGO ZADŁUŻENIA

Jeżeli gospodarstwo domowe znajdzie się w pętli nadmiernego zadłużenia, wtedy samo ponosi konsekwencje wcześniejszych decyzji finansowych, ale odczuwa je także instytucja (bądź instytucje) finansująca. Konsekwencje ponoszą zatem obie strony. Gospodarstwu domowemu jest jednak trudniej poradzić sobie z tymi konsekwencjami. W przypadku gospodarstwa domowego znalezienie się w sytuacji nadmiernego zadłużenia może oznaczać m.in. konieczność sprzedaży posiadanego majątku, zmiany sposobu zarządzania budżetem domowym i jego restrukturyzacji, znalezienia dodatkowego zatrudnienia w celu zwiększenia dochodów, rezygnacji z dalszego kształcenia,

²³ Ostatni dostępny raport dotyczy tego okresu.

trudności z uzyskaniem kredytu lub pożyczki w przyszłości. Wielu osobom potrzebna jest pomoc w znalezieniu rozwiązania tej trudnej sytuacji, gdyż samodzielnie nie są w stanie sobie z tym poradzić. Dodatkowo u osób nadmiernie zadłużonych może pojawiać się strach przed dalszym kontaktem z instytucjami finansowymi i zawieraniem transakcji, bowiem mogą czuć się oszukane, zakładając, że to instytucja finansująca „powinna wiedzieć”, czy gospodarstwo domowe poradzi sobie ze spłatą zobowiązań.

Z perspektywy instytucji finansującej gospodarstwa domowe konsekwencje mają w pierwszym rzędzie charakter finansowy (konieczność dokonania odpisów, pogorszenie jakości portfela kredytowego, utrata przyszłych przychodów odsetkowych), ale wpływają także na reputację. Ponadto bank traci klienta, który przy właściwej polityce kredytowej mógłby nie znaleźć się w takiej sytuacji. Innym przypadkiem będą osoby, które świadomie zaciągały zbyt wiele zobowiązań u różnych pożyczkodawców po to, aby nowymi spłacać poprzednie. W takiej sytuacji istotną rolę odgrywa rzetelna wymiana informacji pomiędzy instytucjami finansującymi gospodarstwa domowe.

Od dłuższego czasu w środowisku finansowym sygnalizowany i dyskutowany był problem rozsądnego (odpowiedzialnego) pożyczania innym (*responsible lending*). Instytucja, która pożyczka innym odpowiedzialnie, powinna m.in. rzetelnie badać zdolność do spłaty zobowiązań, informować o obciążeniach związanych z udzielanym kredytem itd. Banki cieszą się statusem instytucji zaufania publicznego, a zatem *responsible lending* należałoby uznać za standard w ich działalności. Należy jednak postawić pytanie, czy rzeczywiście tak jest. Inną kwestią jest ocena, czy inne niż banki instytucje udzielające pożyczek stosują zasady *responsible lending*. Sięgając po przykłady sprzed kryzysu *subprime* w USA, należy w to wątpić. Ocena skali nieodpowiedzialnego pożyczania innym w przypadku Polski wymagałaby pogłębionych analiz i badań i nie jest możliwa na podstawie ogólnie dostępnych informacji. Biorąc pod uwagę nowe rekomendacje nadzorcze dotyczące kredytowania (rekomendacja T), sytuacja w zakresie rzetelności oceny może ulec poprawie. Istotne jest także promowanie zasad *responsible lending* i ich faktyczne przestrzeganie przez instytucje udzielające kredytów i pożyczek.

Oprócz samej postawy instytucji finansowych ważna jest świadomość finansowa кредито- i pożyczkobiorców. Niekiedy mówi się o rozsądnym pożyczaniu od innych (*responsible borrowing*). Aby jednak gospodarstwo domowe świadomie i rozsądnie pożyczowało, to powinno mieć przynajmniej podstawową wiedzę z zakresu finansów, w tym finansów osobistych, a sytuacja w tym zakresie pozostawia wiele do życzenia. Według badań finansowanych przez Fundację Kronenberga²⁴ blisko 2/3 Polaków ocenia swoją wiedzę finansową jako niską lub bardzo niską, a spora część nie

²⁴ Stan wiedzy finansowej Polaków, raport Fundacji Kronenberga przy Citi Handlowy, Dom Badawczy Maison, wrzesień 2009 r., <http://www.citibank.pl/poland/kronenberg/polish/10199.htm> (29 IX 2010 r.).

uważa jej za potrzebną (głównie osoby mniej wykształcone). Dodatkowo w teście, który wykorzystano w badaniu, średnia liczba prawidłowo udzielonych odpowiedzi wyniosła 8,1 na 20 pytań, co potwierdza niski stan wiedzy finansowej Polaków. Brak odpowiedniej wiedzy uniemożliwia bycie świadomym konsumentem usług finansowych, co staje się szczególnie dotkliwe w przypadku zaciągania zobowiązań.

Biorąc pod uwagę odpowiedzialne pożyczanie innym i od innych, niewątpliwie znacznie trudniej będzie uporać się z tym drugim. Wymaga to bowiem zmiany nastawienia do potrzeby znajomości finansów osobistych, a także rzeczywistego zwiększenia wiedzy i świadomości finansowej społeczeństwa.

5. JAK WYKSZTAŁCIĆ *RESPONSIBLE BORROWING*?

W wielu krajach podejmowano liczne inicjatywy edukacyjne²⁵, których celem było m.in. nauczenie zarządzania finansami domowymi, w tym zaciągania zobowiązań. W Polsce także pojawiło się kilka takich inicjatyw, w dużej mierze skierowanych do uczącej się młodzieży. W analizowanym przez nas aspekcie na szczególną uwagę zasługują działania podejmowane wobec osób nadmiernie zadłużonych. Działania edukacyjne podejmowały m.in. takie instytucje, jak niemieckie biuro informacji kredytowej (SHUFA), austriackie banki oszczędnościowe (przedstawienie teatralne dotyczące sytuacji nadmiernego zadłużenia, skierowane do mieszkańców mniejszych miejscowości), w Wielkiej Brytanii grupa różnych instytucji, w tym National Housing Federation i unie kredytowe, finansowały kampanię *Debt on your doorstep*, aby ukształtować postawę świadomego zadłużania się. Można także wskazać na działania w zakresie zwiększania dostępności mikrokredytów (m.in. Australii), które miały pomóc osobom o utrudnionym dostępie do usług bankowych w uzyskaniu pożyczki po rozsądnej cenie. Działania tego typu mają charakter profilaktyczny i ich efekty możliwe są do oceny w długim okresie.

W przypadku wystąpienia problemu nadmiernego zadłużenia konieczne jest udzielenie wsparcia osobom, które znalazły się w tej pułapce. Można wyróżnić dwa typy działań: po pierwsze doradztwo i wskazanie możliwych rozwiązań, a po drugie edukowanie, jak zarządzać finansami domowymi, aby uniknąć podobnych problemów w przyszłości. Przykładem efektywnej inicjatywy jest irlandzki *Money Advice and Budgeting Service* (MABS). MABS podejmuje działania w obu tych obszarach. Działania MABS są wysoko oceniane. Około 73% dłużników wspomaganych przez

---

²⁵ Szerzej na ten temat M. Iwanicz-Drozdowska, A.K. Nowak, A. Matuszyk, R. Kitala, *Produkty finansowe i edukacja finansowa w Polsce na tle wybranych krajów wysoko rozwiniętych*, Raport z badań statutowych nr 04/S/00010/08 prowadzonych w latach 2008–2009, dostępne m.in. na www.zbp.pl (29 IX 2010 r.).

MABS spłaciło bądź jeszcze spłaca swoje długi, ok. 70% – twierdzi, że lepiej zarządza teraz swoimi pieniędzmi, a 82% – deklaruje „spokój sumienia”²⁶.

Inne przykłady instytucji doradzających osobom, które znalazły się w sytuacji nadmiernego zadłużenia, pochodzą m.in. z Austrii, Niemiec, Szwajcarii i Kanady. W Kanadzie działa Biuro Inspektora ds. Upadłości (*Office of the Superintendent of Bankruptcy Canada – OSB*), które pomaga w naprawieniu sytuacji nadmiernego zadłużenia, jak również podejmuje działania prewencyjne. W Austrii, Niemczech i w Szwajcarii istnieją liczne organizacje, głównie *non-profit*, które doradzają na etapie określania możliwości wyjścia z pułapki nadmiernego zadłużenia. Ponadto prowadzony jest także w Internecie rejestr tych organizacji, który ułatwia osobom zainteresowanym dotarcie pod właściwy adres²⁷.

W Polsce brakuje infrastruktury pomagającej w rozwiązywaniu problemów osób nadmiernie zadłużonych, a skromna sieć czterech punktów – Ośrodków Doradztwa Finansowego i Konsumentckiego²⁸ – nie jest wystarczająca. Instytucje zajmujące się ochroną konsumentów mogą nie być w stanie udzielić właściwej pomocy w przypadku nadmiernego zadłużenia, bo wymaga to odpowiedniej wiedzy z zakresu finansów.

PODSUMOWANIE

W niniejszym opracowaniu przedstawiono syntetycznie sytuację gospodarstw domowych oraz sytuację na rynku kredytowym w kontekście zaciągania zobowiązań przez gospodarstwa domowe i problemu nadmiernego zadłużenia.

Problem nadmiernego zadłużenia jest znaczący w wielu krajach wysoko rozwiniętych, co należy – w uproszczeniu – przypisać konsumpcyjnemu stylowi życia, brakowi wiedzy i świadomości finansowej, a także postawie instytucji finansujących gospodarstwa domowe (nie zawsze *responsible lending*). Problemu tego nie da się w pełni rozwiązać, tj. sprowadzić do zera liczby gospodarstw domowych wykazujących nadmierne zadłużenie, ale należy podejmować działania minimalizujące jego skalę. W krajach wcześniej dotkniętych tym problemem dużą wagę przywiązuje się do edukacji finansowej od najmłodszych lat, a także wspierania przez doradztwo gospodarstw domowych, które znalazły się w pętli nadmiernego zadłużenia.

W Polsce coraz częściej mówi się o potrzebie edukacji finansowej społeczeństwa i należy docenić te działania, które zostały już podjęte. Przekonanie jednak

²⁶ *Ibidem.*

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ Ośrodki te prowadzone są przez Stowarzyszenie Krzewienia Edukacji Finansowej (SKEF) od 2001 r. Udzielają bezpłatnych porad osobom mającym problemy finansowe, szczególnie nadmiernie zadłużonym.

społeczeństwa, że podstawowa znajomość finansów osobistych jest ważna tak jak umiejętność obsługi komputera, telefonu komórkowego czy sprzętu AGD, wymaga czasu, nakładów i odpowiednich środków przekazu, które przemówią do świadomości przeciętnego obywatela w różnym wieku.

Poza tym za ważne należy uznać ukształtowanie rozwiniętej sieci doradców, którzy pomagaliby osobom mającym problemy z zarządzaniem swoimi finansami bądź też znajdującym się w pułapce zadłużenia. Bo przecież: *Potykaçąc się można zająć daleko; nie wolno tylko upaść i nie podnieść się*²⁹. Dzięki powrotowi na właściwy tor w finansach osobistych gospodarstwo domowe ma możliwość właściwego funkcjonowania w społeczeństwie, zaś instytucje finansujące odzyskują klienta, który powinien cechować się większym rozsądkiem w zaciąganiu zobowiązań.

Bibliografia

Bankructwa gospodarstw domowych. Perspektywy ekonomiczna i społeczna, (red.) B. Świecka, Difin, Warszawa 2008.

Błądowski P., Iwanicz-Drozdowska M., *Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion in Poland. National survey*, <http://www.ecosocdoc.be/static/module/bibliographyDocument/document/001/512.pdf>

Błądowski P., Iwanicz-Drozdowska M., *Wykluczenie finansowe w Polsce – możliwości przeciwdziałania*, „Polityka Społeczna” 2010.

Budżety gospodarstw domowych w 2009 r., GUS, Warszawa 2010.

Diagnoza społeczna 2007. Warunki i jakość życia Polaków, (red.) J. Czapiński, T. Pánek, RMS, Warszawa 2008.

Diagnoza społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków, (red.) J. Czapiński, T. Pánek, RMS, Warszawa 2010.

Dochody i warunki życia ludności Polski (raport z badania EU-SILC 2007 i 2008), GUS, Warszawa 2009

Financial education and better access to adequate financial services. Report, EU Project FES, Vienna 2007.

InfoDług. Ogólnopolski raport o zaległym zadłużeniu i klientach podwyższonego ryzyka, BIG InfoMonitor S.A., edycja 13, sierpień 2010 r.

Iwanicz-Drozdowska M., Nowak A.K., Matuszyk A., Kitala R., *Produkty finansowe i edukacja finansowa w Polsce na tle wybranych krajów wysoko rozwiniętych*, Raport z badań statutowych nr 04/S/00010/08 prowadzonych w latach 2008–2009, www.zbp.pl.

Prognoza gospodarstw domowych według województw na lata 2008–2035, GUS, Warszawa 2008.

---

²⁹ J.W. von Goethe.

Stan wiedzy finansowej Polaków, raport Fundacji Kronenberga, Dom Badawczy Maison, wrzesień 2009 r., <http://www.citibank.pl/poland/kronenberg/polish/10199.htm>

Sytuacja na rynku kredytowym. Wyniki ankiety do przewodniczących komitetów kredytowych, od I kwartału 2007 r. do III kwartału 2010 r., NBP

Wyniki badania TNS OBOP, http://gospodarka.gazeta.pl/pieniadze/1,29577,6026070,Co_trzecie_polskie_gos_podarstwo_ma_dlugi.html